

FTAMP 17.01.39

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-03>

Г.Ж. Орда^{1*}, Е.Хуатбекұлы², А.Н. Отарова³

^{1,2}М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

³Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инженеринг университеті, Ақтау, Қазақстан

E-mail: ¹Orda_68@mail.ru; ²erema_k91@mail.ru; ³akmaral.otarova@yu.edu.kz

ORCID: ¹0000-0001-5930-3784; ²0000-0002-7426-2973; ³0000-0002-9793-6256

С.ОЛЖАБАЙДЫҢ «ҚЫЗ ЖЫЛАҒАН ТҮН» ДЕТЕКТИВТІ ПОВЕСІНІҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа. Мақалада жазушы С. Олжабайдың «Қыз жылаған түн» детективті повесінің көркемдік ерекшелігі қарастырылған. Қазіргі әдеби процес күнделікті дамып отыратындықтан, ұлттық әдебиеттің жекелеген жанрлары даму үстінде екендігі шығарма аясында бағамдалған. Жазушы шығармасы оқырманның танымын кеңейтіп, оны белгілі дәрежеде тәрбиелеп, қылмысты ашумен танылатын кәнігі ізкесушілердің тынымсыз еңбегін шынайы бейнелеуде оқырманын өзіне баурап отырады. Детектив – оқырмандардың басым бөлігі үшін талғам биігінен түспейтін жанр болғандықтан, кез келген жастағы оқырман қылмысқа құрылған шытырман оқиғалы шығармаларды сүйіп оқитыны белгілі. Қоғам өміріндегі тамыры тереңге кеткен сыбайлас жемқорлық, қылмыстық топ өкілдерінің құрықталуы қашан да әділдіктің жеңетіндігін ұғындырады. Қаскөйлік, қастандық, жауыздық, қанішерлік қоғам дамуының қай кезеңінде де адамзатпен бірге жасап келе жатқаны өткен тарихымыздан, сол оқиғалар туралы жазылған көркем шығармалардан белгілі. Жазушының повесіне еліміз егемендік алған тоқсаныншы жылдарда өмірде болған оқиға арқау болғаны және өмір шындығын көркем шындыққа айналдырудағы көркемдік әдіс-тәсілдері айшықталды. Портрет, пейзаж, монолог, диалог, көркем деталь, кейіпкерлердің сөйлеген сөзі, ісі, авторлық ұстаным, авторлық сипаттама тәрізді көркемдік компоненттерді тиімді пайдалануда образдардың дұрыс сомдалғаны нақты мысалдармен түйінделді.

Алғыс: Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2025-2026 жылдарға арналған BR27101897 «Қазақстан әдебиеттануы, фольклортануы және өнертануы экожүйесінің цифрлық трансформациясы: пәнаралық зерттеулер» жобасының қаржыландыруы негізінде жарияланды.

Кілт сөздер: қазіргі қазақ прозасы, детектив, портрет, пейзаж, монолог, диалог, көркем деталь.

G.Zh. Orda^{1*}, E.Khuatbekuly², A.N. Otarova³

^{1,2}Institute of Literature and Art named after M. O. Auezov, Almaty, Kazakhstan

³Caspian University of Technology and Engineering named after Shakhmardan Yessenov, Aktau, Kazakhstan

E-mail: ¹Orda_68@mail.ru; ²erema_k91@mail.ru; ³akmaral.otarova@yu.edu.kz

ORCID: ¹0000-0001-5930-3784; ²0000-0002-7426-2973; ³0000-0002-9793-6256

ARTISTIC ORIGINALITY OF S. OLZHABAY'S DETECTIVE STORY «NIGHT OF THE CRYING GIRL»

Abstract. The article examines the artistic features of the detective story «The Night of the Crying Girl» by writer S. Olzhabay. Since the modern literary process develops daily, the development of individual genres of national literature is assessed within the framework of his work. The writer's work broadens the reader's horizons, enlightens him to a certain extent, and captivates him with a realistic depiction of the tireless work

of detectives known for solving crimes. Since detective is an attractive genre that does not leave most readers indifferent, it is known that readers of any age like to read crime-adventure works. Deep-rooted corruption in society, the suppression of representatives of criminal groups make us understand that justice will always prevail. From our history and fiction dedicated to these events, it is known that banditry, conspiracies, cruelty and murders have accompanied humanity at every stage of the development of society. The writer's story is based on an event that occurred in the 90s, when our country gained independence. It explains the artistic techniques and methods used to transform life reality into fiction. Specific examples generalize the correct creation of images through the effective use of such artistic components as portrait, landscape, monologue, dialogue, artistic detail, character speech, actions, author's position and description.

Acknowledgments: The article was published by the Scientific Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan in 2025-2026. Published with funding from project BR27101897 «Digital Transformation of the Ecosystem of Literary, Folklore, and Art Studies in Kazakhstan: Interdisciplinary Research».

Keywords: modern Kazakh prose, detective, portrait, landscape, monologue, dialogue, artistic detail.

Г.Ж. Орда^{1*}, Е.Хуатбекулы², А.Н.Отарова³

^{1,2}Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

³Каспийском университете технологий и инжиниринга им. Ш.Есенова, Актау, Казахстан

E-mail: ¹Orda_68@mail.ru; ²erema_k91@mail.ru; ³akmaral.otarova@yu.edu.kz

ORCID: ¹0000-0001-5930-3784; ²0000-0002-7426-2973; ³0000-0002-9793-6256

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ СВОЕОБРАЗИЕ ДЕТЕКТИВНОЙ ПОВЕСТИ С. ОЛЖАБАЯ «НОЧЬ ПЛАЧУЩЕЙ ДЕВУШКИ»

Аннотация. В статье рассматриваются художественные особенности детективной повести «Ночь плачущей девушки» писателя С. Олжабая. Поскольку современный литературный процесс развивается ежедневно, в рамках его творчества оценивается развитие отдельных жанров национальной литературы. Произведение писателя расширяет кругозор читателя, в определённой степени просвещает его, увлекает реалистичным изображением неумоимого труда сыщиков, известных раскрытием преступлений. Поскольку детектив – привлекательный жанр, не оставляющий равнодушными большинство читателей, известно, что читатели любого возраста любят читать криминально-приключенческие произведения. Глубоко укоренившаяся коррупция в обществе, подавление представителей преступных группировок дают нам понять, что справедливость всегда восторжествует. Из нашей истории и художественных произведений, посвящённых этим событиям, известно, что бандитизм, заговоры, жестокость и убийства сопровождали человечество на каждом этапе развития общества. В основу рассказа писателя легло событие, произошедшее в 90-е годы, когда наша страна обрела независимость. В нём объясняются художественные приёмы и методы, используемые для преобразования жизненной реальности в художественную. На конкретных примерах обобщается правильное создание образов посредством эффективного использования таких художественных компонентов, как портрет, пейзаж, монолог, диалог, художественная деталь, речь персонажей, поступки, авторская позиция и описание.

Благодарности: Статья опубликована Научным комитетом Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в 2025-2026 годах. Издано на основе финансирования проекта BR27101897 «Цифровая трансформация экосистемы литературоведения, фольклористики и искусствоведения Казахстана: междисциплинарные исследования».

Ключевые слова: современная казахская проза, детектив, портрет, пейзаж, монолог, диалог, художественная деталь.

1. Кіріспе

Қазақ халқының ақыл-ойын, абыройын, ар-ожданын алдыңғы планға шығарып отыру – әр қаламгерге шығармашылық парыз болса, мұны детективті шығармалар да растайды. Көркем аударма әдеби байланысты нығайта түсетіні белгілі. Қазақ қаламгерлері әлем әдебиетінен нәр алу үшін «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының кітап сериясымен әлем әдебиетінде детектив жанрының патшайымы саналатын Агата Кристидің шығармаларынан бастап, бірнеше жазушының классикалық туындылары қазақ тіліне аударылды. «Мәдениет және өнер саласындағы бәсекелестікті жоғарылату, қазақстандық мәдени мұраны сақтау, зерделеу мен насихаттау және мұрағат ісінің іске асырылу тиімділігін арттыру» бағдарламасы аясында «Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін сатып алу, басып шығару және тарату» кіші бағдарламасы бойынша А.Кристидің «Жеті циферблаттар құпиясы» (Кристи, 2020), «Олар он еді» (And then there were none) (Кристи, 2022), А. Дойлдың «Баскервильдер иті» (The Hound of the Baskervilles) (Дойл, 2023), түрік жазушысы Э. Авгереннің «Бұл кімнің жібі?» (Авгерен, 2023), «Бұл кімнің тісінің ізі?» (Авгерен, 2023) тәрізді детективті шығармалары қазақ тіліне аударылды.

Детектив жанры қазақ әдебиетінде өткен ғасырдан бері тыңғылықты түрде жазылып келе жатса, қазіргі таңда бұл жанрға қызығушылардың саны артып келеді. Қазақстан Жазушылар одағы жыл сайын жекелеген жанрларға арнап әдеби байқау ұйымдастыруда. Байқаудың нәтижесінде көргеніміздей, бір топ жазушылар детектив шығармалар жазып жүр. Қазіргі таңда З.Телеуова, А.Аймағамбетов, З.Жұманова, С.Олжабай, Н.Саматұлы, Б.Қанапиянов, Ғ.Юсупов, С.Зікірия, Ш.Алжанбай, Қ.Нұрымбетов, Б.Нұрахметов, Е. Мұратов тәрізді жазушылар детективті шығармаларымен жақсы таныс. Бұл қатар кейінгі жылдары жаңа есімдермен толығуда.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Тақырыпты зерттеу барысында қоғамдық ғылымдарда қалыптасқан герменевтикалық талдау, әдеби талдау, сипаттамалық, жүйелілік-құрылымдық әдістер арқылы күтілетін нәтижелерге қол жетті.

Детектив жанрын зерттеу отандық әдебиеттануда кенжелеп қалғанмен, қазақ әдебиетіндегі детектив жанрының негізін қалаушы К.Тоқаевтың 100 жылдық мерейтойы аясында қазақ детектив жанры біршама зерттеліп, республикалық ғылыми конференция өтті. Конференцияда әдебиеттанушы ғалымдардың аталған жанр туралы пайымдауларымен бөлісті.

Әлем халықтарының детективті шығармаларының тыңғылықты зерттеліп жатқаны Е.П. Панова, Т.М. Тимошенкова, П.А. Моисеева, М.Ковынев, Ю.Сергеева тәрізді орыс әдебиеттанушылары мен шетелдік Х.Хейкрафт, М.Пристман тәрізді ғалымдардың, отандық Ж.Дәдебаев, Т.Рахымжанов, Т.Бекниязов, Г.Орда және басқа ғалымдардың детективті әдебиет туралы зерттеулерімен тұжырымдалды.

2.2 Материалға сипаттама

Әлем әдебиетінен үлкен орын алатын детектив жанры туралы әдебиеттану ғылымында көптеген зерттеу еңбектер жарық көрді. Орыс және шетел ғалымдары бұл жанрды тасада қалдырмай, үнемі назарда ұстап отырғаны белгілі. Осы ойымызды

Е.П. Панова, Е.В. Тюменцеваның «Современный детский детектив в культурном сознании современности (на материале современных детских детективов А. Иванова, А. Устиновой)» (Панова, 2013), Т.М. Тимошенкованың «Детектив: историческая динамика литературного жанра» (Тимошенкова, 2015), П.А. Моисееваның «Поэтика детектива» (Моисеева, 2017) тәрізді детектив жанрын зерттеген зерттеулері толықтырады. Бұл еңбектерде детективті шығармалар жанрлық-типологиялық, тақырыптық, поэтикалық тұрғыдан зерттелді. Әдебиеттанушы ғалымдар ересектер мен балаларға арналған детективті шығармаларды арнайы зерттеді.

Шытырман оқиғалармен оқырманын тез баурайтын, оқырманы көп жанр туралы жазатын жазушылар әлем әдебиетінде жеткілікті болса, әдебиеттану ғылымында оның тыңғылықты зерттелуі де заңды. Бұл тұрғыда шетел ғалымдары да аталған жанрдың негізгі ерекшеліктерін арнайы зерттеп, тың пайымдауларын ғылыми айналымға түсіріп келеді. Бұл қатарда Н.Haycraft «Murder for Pleasure: The Life and Times of the Detective Story» (Haycraft, 1968), М. Priestman «Detective Fiction and Literature: The Figure on the Carpet» (Priestman, 1991) зерттеулерін атауға болады. Бұл ебектерде детектив оқиғасының адамды ләззат үшін өлтіруі, детективтегі дін қызметкерлерінің өмірі, қылмысқа құрылған оқиға тәрізді мәселелер қарастырылған.

Тақырыпты зерттеуде орыс әдебиеттанушылары М.Ковыневтің адам характері (Ковынев, 1965: 63), Ю. Сергееваның ішкі монолог (Сергеева, 1997: 175-176), отандық ғалымдардан Ж. Дәдебаевтың қазақ детективтерінің тақырып аясы (Дәдебаев, 2023: 8-10), Т.Рахымжановтың кейіпкер характерін ашатын көркемдік компоненттер (Рахымжанов, 2007: 5), Т.Бекниязовтың детективті әдебиет туралы тұжырымдары басшылыққа алынды (Бекниязов, 1996: 78).

Г.Орда бастаған ғалымдар «Қазақ әдебиетіндегі әйел бейнесінің трансформациялануы» туралы мақаласында кейіпкер бейнесінің көркемдік түрленуіне көңіл аударса (Orda, 2021: 653-668), «Қазақ повестеріндегі мазмұндық, түрлік ізденістер» мақаласында қазіргі қазақ әдебиетіндегі адамгершілік пен гуманизм, сүйіспеншілік пен махаббат, адам және табиғат экологиясын көтерген повестер өзара салыстырылып, К. Тоқаевтың «Қастандық», «Сарғабанда болған оқиға», Б.Исаевтың «Қайта тергеуші» детективті шығармаларына жанрлық-типологиялық талдау жасады (Орда, 2024: 75).

Қазіргі таңда қазақ қаламгерлері тәрізді әдебиеттанушы-ғалымдар да детективті шығармаларды зерттеуге ден қоюда. К.Матыжанов, Ж.Дәдебаев, З.Базарбаева, Б.Жақып, Қ.Әбдезұлы, К.Сәттібайұлы, Н.Ақыш, С.Ананьева, Г.Орда, Р.Тұрысбек, Ә.Хамраев, Н.Құдайбергенов, А.Жүнісова, Ә.Байбол, Н.Шәміл тәрізді әр буын өкілдерінің қазақ детективінің негізін салушы К.Тоқаев шығармашылығы туралы мақалалары қаламгердің 100 жылдық мерейтойына арналған республикалық конференция материалдарында берілді.

3. Талқылануы

Әдебиет – өмірдің көркем шежіресі болса, детективті шығармаларға әр дәуірдегі қылмыстар арқау болуда. Қазақ детективтері жөнінде әдебиеттанушы ғалым Ж. Дәдебаев: «Ел тарихындағы әлеуметтік маңызы зор, ірі де іргелі шындық құбылыстарды таңдап, талғап алып, оларды өзінің шығармашылығының асыл

арқауына, мазмұн байлығына айналдыру, сөйтіп шығармашылық ойлау қуатымен адамға, қоғамға, болашаққа ізгі үлгі ұсыну – өз өнерін халықтың ақыл-ойы, абыройы, ар-ожданы аясында бағалаған суреткердің қасиетті парызы», – деген болатын (Дәдебаев, 2023: 8). Осы тұрғыдан алып қарағанда, қаламгерлердің қоғам өміріндегі қылмыстарды ашуға көмектесетін детективті шығармалары қашан да өзекті болып табылады.

С. Олжабай да өз шығармасына элеуметтік маңызы үлкен, өмірде болған оқиғаны тандап алған. Қоғам өміріндегі сыбайлас-жемқорлықтың салдарынан қылмыс серкелерінің көбеюі, дөкейлердің балалары ойына келгенін істеп елдің ойранын шығаруы, қылмыстардың тапсырмамен жабылуы кім-кімді де алаңдататын мәселе. Жазушы көпшіліктің көңіліндегі осы сауалдарға аталған шығармасымен жауап беруге тырысқан.

Повесть оқиғасы детектив жанрының талабына сай кіріспеден басталған. Қарашаның қап-қара суық түніндегі бүгжендеген үшеудің бойтасалап жүруімен оқырман көңіліне күдік туғызады. Осы тұрғыда жазушы қараңғы түн мен үшеудің қылмысын параллел суреттеп, адам мен табиғат арасындағы жіпсіз байланысқа көңіл аударған. Ол жөнінде әдебиеттанушы ғалым Т. Рахымжанов: «...біз қаһарман психологиясын жан-жақты ашатын кейіпкер характерін өткірлеп, ұштай түсетін портрет, пейзаж, монолог, диалог және көркем деталь өнері секілді көркемдік компоненттерге айрықша мән береміз деген болатын» (Рахымжанов, 2016:5). Ғалым пікіріне сүйенетін болсақ, жазушы пейзажды оқиғаны ашу мақсатында пайдаланып отыр.

Шығарма құрылымына сай қылмыс немесе құпия оқиға криминалды полиция басқармасының бастығы, полиция полковнигі Кенже Өмірзақов қол астындағы жедел уәкілдерді шұғыл жинап, төтенше оқиға туралы хабарлама жасауымен өрбиді.

« – Қаратөбедегі қабірстанда сұмдық оқиға орын алды. Әлдекімдер жаңа ғана көмілген мәйітті ұрлап кеткен. О заман да бұ заман мәйіт кімге керек? Егер оның алтын тістері, басқа да бұйымдары керек болса, керектісін ғана алып кетпей ме? Өлікте несі бар? Менің түсінбей отырғаным осы жәйт. Қазір мазар басында шұғыл оперативті топ жұмыс істеп жатыр» (Олжабай, 2018: 123).

Жоғалған мәйіт жуырда ғана қаза тапқан жас жігіттікі болғанын білгенде әкешесі «баламыз онсыз да қандықол қарақшылардың қолынан қаза тауып еді, енді сүйегіне де маза бермегені несі?» деп қатты күйзелді. Оқырманды қасақана адам қолынан өлген студент жігіттің мәйітін ұрлаушылар түндегі үшеу болуы мүмкін деген ой мазалайды. Алайда, белгісіз қаныпезерлердің қылмысын дәлелдеуге айғақ керек. Криминалистер із кесіп көргенде қылмыскерлер аяқтарына киіз байпақ киіп алған тәрізді. Бәткенің не етіктің ізі түспегенінен олардың бұл іске үлкен дайындықпен келгені белгілі. Күре жолға дейін барған үшеуді жолдың бойында көлік күтіп тұрғаны анықталғанмен, ешқандай айғақ жоқ. Қабірстан қарауылы түнде сыртқа шықпағандықтан бұл оқиғадан хабарсыз болып шықты.

« – Айтпақшы, осыдан бір аптадай бұрын ба, қатарынан екі-үш күн бір қыз осы мазардың басына келіп жылап тұрды. Әр келген сайын гүл қалдырып кететін еді»,

– деген қарауылдың сөзінен бір ілгек табылғанмен, үлкен қаладан не аты, не мекені белгісіз қара жамылған бойжеткенді іздеп табу оңай болмасы белгілі.

Жанр табиғатына сай тергеудің басталуы – криминалды полиция басқармасының жедел уәкілі, полиция подполковнигі Болатбектің жігіттің әкесі Жанайдардан сұрақ-жауап алуы. Ізкесуші Алмас Майрадан болашақ жеңгесінің аты Гүлжауһар екенін, Мемлекеттік университетте оқитынын білгенмен, қай университеттің, қай факультеті, нешінші курс екені беймәлім. Осы тұстағы Майраның «Ағатайым «жеңешен оқуды бітірген соң әдебиетші болады» деп еді» деген сөзі – қылмысты ашушыларға ұсынылған алғашқы ілгек.

Алмас пен Болатбек филология факультетінде оқитын бірнеше қызбен танысып, Гүлжауһарды іздегенмен, ондай қызды ешкім білмейтін болып шықты. Күдері үзілген екеуі өздеріне таныс Мереке мен Айаруға еріп «Меруерт» кафесіне барып жақынырақ танысуды көздейді. Келесі жылы диплом алғалы жүрген бойжеткендер үлкен ағалары қызмет бабымен жүргендіктен ойларын еркін айта бастаған.

« – Үлкен өмір ішіне тұрмыс құру, отбасы бақыты да кіреді ғой. Бұл жағы қалай еді сіздерде? – деп сұрап қалды Болатбек.

– Иә, ағайлар, сөз байласқан адамдарымыз бар. Жаңа сіздердің өтініштеріңізді жерге тастай алмадық. «Үлкен қызметте жүрген үлкен ағалар ғой, шорши бермейік» деп ойладық. Диплом қолға тиісімен алып кетеміз деген адамдарымыз бар, – деді Мереке.

– Әйткенмен, Баршынға қиын болды, – деп қалды Айару.

– Иә, оған не болды? – деп екі жігіт елендесіп қалды.

– Ол да бізбен бірге диплом алатын еді. Жуырда уәделескен жігітін қанішер біреулер пышақтап өлтіріп кетті» (Олжабай, 2018: 123).

Қыздардың айтуымен есімінің алдында «Нұр» ма «Гүл» ме бір қосымшасы бар екені, Гүлбаршынның Шарболат ауданы Бесқұдық ауылының қызы екені анықталды. Әдебиеттанушы ғалым Т.Бекниязов детективті әдебиетке мынадай анықтама береді: «Детективті әдебиет – шытырман оқиғалы, қылмысты ашудың егжей-тегжейін өзек ететін әдеби шығармалар. Әдебиеттің бұл саласына жататын шығармалар өткір, сюжетті болып келеді», – деген болатын (Бекниязов, 1996: 78). Ғалымның пікіріне сүйенетін болсақ, повестегі қылмыс та шытырман оқиғалар арқылы өрбіп отырады.

Тергеудің жалғасы – Болатбек пен Алмастың екі жүз елу шақырымдағы Жомарттың үйін іздеп тауып, қызы Гүлбаршыннан сұрақ-жауап алуы. Екінші курста жүргенде танысып, диплом алған соң бас қосуға уәделескен екі жастың ортасына облыстағы бір дөкейдің Оңласбек деген баласы келіп килігеді. Бірде «Тойота», біресе «Джиппен» келетін жігіт қыз жүрегін дүниемен қарата алмайтынын білген соң, ашықтан-ашық қылмысқа барғаны анықталды. Бірақ оны қылмыс үстінде ұстамаса қолдарында айғақ жоқ.

Шығарманың шиеленісі – тапсырыс берушінің ізін жасыруы. «Криминалды полиция басқармасының екінші шұғыл жасағы адамдарға қарақшылық шабуыл жасаған қылмыстық топты құрықтапты. Олар бірнеше оқиға бойынша айыпталып отыр. «Шефтің бұйрығымен жазықсыз бір жігітті де жайратып кеткенбіз. Қасында

бір өрімдей қыз бар еді» дегенді айтыпты» (Олжабай, 2018: 123). Қылмыстық топ басшысы қыспаққа алғанда үлкен кісінің ұлының есімін атағанмен, облыстық прокуратура да, облыстық сот та Оңласбекті тұтқындауға санкция беруге тайсактады.

«Қылмыскерді тез табыңдар» деген бұйрық дегбірді алған соң, Алмас пен Болатбек Бесқұдыққа бастықтың рұқсатынсыз барып біраз айғаққа қол іліктірді. Ауыл тұрғындарының айтуымен күні бойы Жомарт қарияның үйінің маңында қаңтарылып тұратын «Джиптегі» жігіттерді құрықтағанмен, көліктерінен әскери атыс қаруы табылған үшеу «Таудан аң аулайық деп едік» деп тапсырыс берушіні атамады. Оңласбектің екі қылмыстық тобы құрықталғанмен, нақты айғақ болмағандықтан күтуге тура келді.

Үшінші қылмыстық топ өздерін өздері ұстап бермесе, олардан ешкім күдіктенбеген болатын. Жазушы Бекбайды былай таныстырады: «Бекбай бөтелкелесінің «тіленші» деп кемсітіп отырғанын көңіліне алған жоқ. Алуға қақысы да жоқ еді. Оның көрінгеннен жиырма тиын, отыз тиын сұрап жүретінін бәрі біледі. Бекбай атына «қайыршы» деген тіркес қосылғаны қашан» (Олжабай, 2018: 11). Құлаған жеріне түнеп, жертөлені паналап жүретін Бекбайдың қалтасындағы мың, бесжүз теңгеліктерді көрген Құттықбек, пен Салқынбек одан қолы жомарт жарылқаушысын сұрайды. «Ты-ы-ы-с! Тісімізден шығармаймыз деп ант-су ішкен үшеу» сылқия тойып алған соң, өзара төбелесіп полицияға түсуі оқиғаны ширата түскен. Олардың неге төбелескені, Бекбайдың марқұмның денесін көрші ауылдың қорымына апарып жасырған қызметіне 50 мың теңге алғаны негізгі қылмыстың айғағы ретінде тіркеліп хаттамаланды.

Үш қылмыстық топ құрықталғанмен, істің қалай жабылары белгісіз. Жазушы оны Кенженің «Иә, соңына дейін жеткізу керек», «Оңласбектің барлық қылмыстарын біріктіріп, дереу сотқа өткізу керек», «Не де болса енді көріп алайын» деген ішкі монологы мен ой ағымына сыйғызған. Ішкі монолог жөніндегі ғалымдардың: «В монологе выражена одна смысловая позиция: в внешнем диалоге разные смысловые позиции развиваются в речи различными говорящими; во внутреннем диалоге различные смысловые позиции развиваются в речи одним говорящим. Это возможно благодаря способности человека воспроизводить в собственной речи чужую речь, а также реагировать на свою речь как на чужую» (Сергеева, 1997: 175-176), – деген пікіріне сүйенетін болсақ, кейіпкер монологында бір мағыналық позиция айтылып тұр, ол – қандай кедергілер, қиыншылықтар кездесе де істі аяғына дейін жеткізу.

Оңласбектің үш қылмыстық тобы ұсталғанмен, өзін қылмыс үстінде ұстауды күтіп жүргенде жаңа қылмыстан жедел хабар түсті.

«...Сабылысқа толы сарсаңды күндердің бірі еді. Полиция кезекшісіне «Тамаша» мейрамханасында атыс болып, бір адамды өлтіріп, екіншісін жаралап, қарақшы қашып кетті» деген шұғыл хабар түсті» (Олжабай, 2018: 15).

Ізшілер қылмыстық оқиғаны сұрай бастағанда, мейрамхана күзетшісі « – Мен машинаның номерін жазып алдым, – деді». Көп ұзамай қымбат көлік мінген, ықпалды кісінің ұлы бастаған қылмыстық топты «Арлан» жасағы Қордай асуында құрықтады.

Тергеуші алдында отырған божбан қара Оңласбек « – Айтатын түгі де жоқ. Осыларың үшін өкінесіңдер әлі. Бәріңді де аяғыма жығып, жалындырамын, – деп»

тепсінген ол тергеушінің: « – Сонымен, Оңласбек мырза, Гүлбаршынды не үшін өлтірдіңіз?» – деген жорта сұрғынан кейін ашылып сала берді.

« – Оны өлтірген мен емес. Мен оны сүйемін ғой, қалайша өлтірмекпін? Тергеуші мырза, мені тым болмаса бір күнге босатыңызшы, Гүлбаршынды өлтірген адамның басын кесіп әкеліп алдыңызға тастайын, – деді ол.

– Сіз оны сүйеді екенсіз ғой, – деп қойды тергеуші.

– Жанымнан артық көремін.

– Ендеше оның жігітін неге өлтірдің?

– Бәріне өзі кінәлі. «Оның жанына жолама» деп қаншама рет ескерттім, тыңдамады» (Олжабай, 2018: 15).

Қылмыстық істі судьяға ұзақ қарауға тура келді, себебі алғашқы куәгерлер жалтара бастады. Жазушы Оңласбектің портретін сомдауда ішкі-сыртқы әсерлердің бәріне көңіл аударған. Адам характері жөнінде әдебиетші ғалым М. Ковынов былай деген болатын: «Адам характері туа пайда болмайды, тұлғаның қалыптасуы – адам мен жағдайдың өзара әрекетінің қарама-қайшы диалектикалық процесі» (Ковынов, 1965: 63). Ғалымның осы пікіріне сүйенетін болсақ, оның қалыптасуы да ортасына қарай ыңғайланған. Бала күніндегі еркелік шолжандыққа, шолжандық қанішерлікке алып келуінен байқалады. Дегенмен оның да ет пен сүйектен жаралған пенде екендігін Гүлбаршынды сүюінен көруге болады. Басты қателігі – қыздың сүйген жігітін пышақтап өлтіруі болса, заңға қарсы әрекеті әкесінің «дөкей кісі болғанынан».

Шығарманың шешімі – қылмыскерлердің бірі жеті жылға, Оңласбек бастаған серкелердің он бес жылдан арқалап, темір торға тоғытылуы.

Қорытынды – Гүлбаршынның сот процесінен кейін көз жасына ерік беріп ағылтегіл жылауы. Сүйгенінен айырылып, кеудесіне өксік, кек, өкініш, қайғы-мұң толып қалған қыз туралы естіген Кенже: «– Иә, біз қаракөз қыздарымызды жылатпауымыз керек. Қыздардың қайғыдан жылағанының соңы осы Гүлбаршын болсын, – деді». Осылайша автор негізгі ұстанымын кейіпкердің аузына салған.

4. Зерттеу нәтижесі

Зерттеу нәтижелерін шығарманың құрылысына қарай төмендегіше жүйелеуге болады.

1. Кіріспеде негізгі оқиғаға қатысты үшеудің түнгі суыт жүрісінен хабардар болғанмен, негізгі оқиға белгісіз болатын. Жазушы сұрықсыз күндегі үшеудің сүреңсіз жүздерін суреттеуде пейзажды тиімді пайдаланған.

2. Қылмыс немесе құпия оқиғаны ашу Кенже, Алмас, Болатбекке оңайға түскен жоқ. Қылмыс болған жерде не куәгердің, не айғақтың болмауы оқиғаны шиеленістіре түскен. Оның филология факультетінің қыздарымен таныса отырып, сыр суытпақтау барысында Гүлбаршынның аты-жөнінің, туған мекенін анықтау барысында ізкесушілердің тосын сұрақ қоюынан, тынымсыз ізденуінен, кәсіби біліктілігінен, куәгерлердің ашық жабуынан көруге болады. Жазушы істі соңына дейін жеткізу керек деп, таңның атысы, күннің батысы бір тынбайтын Кенженің бейнесін толықтыруда жары Рабиғаға қатысты эпизодты дұрыс таңдаған. Жүйкені тоздыратын мұндай жұмыста алдымен тылы мықты болу керектігін артық сұрағы жоқ Рабиғаның ісі мен сөзі толықтырып тұр.

3. Тергеудің басталуы студент қыздардың әңгімелері мен Гүлбаршынның жауаптарынан байқалады. Ізкесушілердің куәгерлерді сөзге тартуында диалог негізгі қызмет атқарған. Адам жанының құпиясын меңгерген жандардың психологиялық сауалдары Гүлбаршынның бар шындықты шынайы қалпында баяндап беруіне түрткі болды. Тергеушілердің нәтижелі жұмысы Бекбай, Құттықбек, Салқынбекке қатысты оқиғада ашылған. Үш қылмыстық топтың ішінде үш қаңғыбастың алғашқы айтқандарынан айнымйа, көрген-білгендерін қаз-қалпында айтып беруі – олардың адамгершілік қасиеттерін көрсетеді. Араққа салынған үшеу өзге қылмыскерлерге қарағанда бірсөзділігімен айшықталған. Осы арқылы жазушы «адам аласы ішінде» екенін оқырманның есіне салады.

4. Құрыққа түскен қылмыскерлердің қолмен жасаған қылмыстарын мойындамай жалтаруы оқиғаны шиеленістіре түскен. Бесқұдық ауылынан ұсталған үшеу ««Оңласбектің әкесі ана бір кісімен етене араласады екен» деген желдей гулеген сөзге сенімді еді. Жазушы барлық баспаларды сумаңдап аралап жүрген әңгімені негізгі оқиғаны толықтыру мақсатында пайдаланған. Бұған дейін айғақ қалдырмайтын Оңласбек бастаған бұзақылардың «Тамаша» мейрамханасындағы атысы оқиғаны ширықтыра түскен. Үш қылмыстық топтың құрықталуы айғаққа жеткіліксіз болып тұрғанда, соңғы атыс оқиғаны шарықтау шегіне жеткізді.

5. Оқиғаның шешімі – мейрамханадағы атысқа қатысқан қылмыскерлердің құрықталуы. Алдындағы үш қылмысқа тапсырыс берушінің заң қызметкерлеріне дөңайбат көрсетуі оның бейнесін толықтыра түскен. Қылмыс серкелерінің сенген адамы жоғары жақта болғандықтан, оларға құқық, заң деген әңгіме жүрмейтіндігі олардың істерімен айшықталған.

6. Қорытынды – кәсіби тергеушінің іспен ұзақ уақыт танысқан соң ғана әділ шешім қабылдауы. Тергеуші мен Кенже тамырын тереңге жіберген «кландармен» килігісу түбінде жақсылыққа апармайтынын жақсы біледі. Егер бөлімше басшысы әзірге «істі жылы жауып қоя салсаңшы» десе, бұлардың қанша уақыт жүріп, түрлі кедергілермен, қиыншылықтармен ашқан қылмысы жабулы күйінде қалуы ықтимал. Алайда шығарманың шешімі – әділдіктің салтанат құруы. Оңласбектен қорқып алты ай қалған оқуын тастай ауылға қашқан Гүлбаршынның оқуын қайта жалғастыруы, сотта ешкімен тайсалмай бар шындықты жайып салуы – оның қайсарлығы.

5. Қорытынды

Детектив шығармалардың негізгі ерекшелігі – оқиғаның құпия жағдайға құрылуы, қылмыскерлердің із жасыруы, құқық, заң қызметкерлерінің біліктілігінің арқасында айғақтың табылуы, бұлтартпасыз айғақтың негізінде қылмыскерлердің тұтқындалуы. Ешқандай дерегі жоқ қылмысты ашудың қиындығы – екінші топтың христиандардың қабірстанына барып, «Ата-аналарды еске алу күні» деген салт-дәстүрінен соң, моланы аралап жүріп стакандардағы араққа сылқия тойғандарды әңгіме тартуы, мәйіт ұрлағандарды табу үшін моланы жағалағандарға арақ құюы. Психологизмнің бір мысалы – ой ағымына берілген криминалды полиция басқармасының бастығы, полиция полковнигі Кенже Өмірзақовтың түн ұйқысының шайдай ашылуы мен ішкі монологу. Кейіпкерлер бейнесін ашуда диалог жақсы қызмет атқарған. Ізкесуші Алмас пен Болатбек те адамның ішкі құпиясын көздерінен оқитын кәнігі

психологтар екені олардың сауалдарымен толығып отырады. Әр кейіпкер бейнесін сомдауда жазушы көп ізденген, оны бір ғана Оңласбектің төңірегіндегі бірнеше оқиғадан көруге болады. Өзге қылмыстарынан бөлек Гүлбаршынды машинамен ұрлап кетіп, оған әлімжеттік жасап бір күн жасырын ұстауы, оны қорқыту үшін түрлі әрекеттерге баруы кейіпкер бейнесін толықтырып тұр. Қанша қанішер болса да сүйгеніне қастандық жасамайтындығынан оның да жүрегінде махаббат деген ұлы сезімнің алаулап жатқаны байқалады. Мұндай эпизодтарды жазушы көзсіз дүлейдің махаббатың алдында дәрменсіз екенін көрсету үшін алған. Сонымен бірге шығарма оқиғасының біз өмір сүріп отырған қоғам өмірінен алынғандығын қаңғыбас Бекбайдың қолындағы мың, бес жүз теңгелері және басқа мысалдар растайды. Жазушы детектив жанрының талабына сай Оңтүстік өңірінде болған шытырман оқиғаға толы қылмысты шынайы бейнелегендіктен оқырманын баурап отырады.

Әдебиеттер:

1. Gulzhakhan Orda, Zhansulu Sarsenbayeva, Bibigul Sultanova, Nurmukhamed Abilkhaiyrov, Kulsun Abdrakhmanova. Artistic transformation of the female image in kazakh literature // Author, P. (2021). Mankind Quarterly, 61(3)16, 653-668. – Q3, процентиль – 58, ISSN 00252344 <http://doi.org/10.46469/mq.2021.61.3.16>
2. Haycraft, H. Murder for Pleasure: The Life and Times of the Detective Story. – 1968.
3. Priestman M. Detective Fiction and Literature: The Figure on the Carpet. – 1991.
4. Авгерен Э. Бұл кімнің жібі? /ауд. Д. Зікірия... – Астана: Фолиант, 2023. – 111 б.
5. Авгерен Э. Бұл кімнің тісінің ізі? /ауд. Д. Зікірия... – Астана: Фолиант, 2023. – 112 б.
6. Бекниязов Т. Детективті әдебиет. Кіт.: Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. – Алматы: «Ана тілі», 1996. – 240 б.
7. Дәдебаев Ж. Мазмұн байлығы. Кіт.: Кемел Тоқаев және ұлттық әдебиеттегі детектив жанры: республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: 2023. – 122 бет.
8. Дойл А. Баскервильдер иті – The Hound of the Baskervilles /ауд. Е. Шамшадин... – Астана: Фолиант, 2023. – 179,
9. Ковынев М.В. О диалектико-материалистической природе художественного конфликта. – Саратов, 1965. – 63 с.
10. Кристи А. Жеті циферблаттар құпиясы: детектив-роман / ауд. З. Телеуова... – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2020. – 156 б.
11. Кристи А. Олар он еді – And then there were none: роман. / ауд. К. Қараманұлы... – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2022. – 186 б.
12. Моисеев П. А. Поэтика детектива [Текст] / П. А. Моисеев; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2017. – 240 с
13. Олжабай С. Қыз жылаған түн // Жалын. – 2018. – №9. – Б. 1-23.
14. Орда Г., Мансурова Э. Қазақ повестеріндегі мазмұндық, түрлік ізденістер (Э.Мансуровамен бірге) // Керуен. – Том 83. – №2. – 2024. – Б. 73-86. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.2-05>
15. Панова Е.П., Тюменцева Е.В. Современный детский детектив в культурном сознании современности (на материале современных детских детективов А. Иванова, А. Устиновой). – 2013.
16. Рахымжанов Т. Қазақ прозасындағы психологизм (ғылыми зерттеу). – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2016. – 160 б.
17. Сергеева Ю.М. Внутренний диалог как языковое явление и как литературно-художественный прием. – Москва: Наука, 1997. – 191 с.
18. Тимошенкова Т.М. Детектив: историческая динамика литературного жанра / Вчені зап. Харків. гуманітар. ун-ту «Нар. укр. акад.». – Харків, 2015. – Т. 21. – 418 с.

References:

1. Avgeren E. (2023). Whose thread is this? /aud. D. Zikiriya... – Astana: Foliant. – 111 p. (in Kaz)
2. Avgeren E. (2023). Whose tooth print is this? /aud. D. Zikiriya... – Astana: Foliant. – 112 p. (in Kaz)
3. Bekniyazov T. (1996). Detective literature. Book: Dictionary of literary terms. – Almaty: “Ana tili”. – 240 p. (in Kaz)
4. Christie A. (2020). The Secret of the Seven Dials: A Detective Novel / ed. Z. Teleuova... – Nur-Sultan: Foliant. – 156 p. (in Kaz)
5. Christie A. (2022). And Then There Were None: A Novel. / ed. K. Karamanuly... – Nur-Sultan: Foliant. – 186 p. (in Kaz)
6. Dadebayev Zh. (2023). Richness of content. Book: Kemel Tokayev and the detective genre in national literature: materials of the republican scientific and theoretical conference. – Almaty. – 122 p. (in Kaz)
7. Doyle A. (2023). The Hound of the Baskervilles – The Hound of the Baskervilles / ed. E. Shamshadin... – Astana: Foliant. – 179 p. (in Kaz)
8. Gulzhakhan Orda, Zhansulu Sarsenbayeva, Bibig ul Sultanova, Nurmukhamed Abilkhayirov, Kulsun Abdrakhmanova. (2021). Artistic transformation of the female image in kazakh literature // Mankind Quarterly, 61(3)16, 653-668. – Q3, процентиль – 58, ISSN 00252344 <http://doi.org/10.46469/mq.2021.61.3.16> (in Eng)
9. Haycraft, H. (1968). Murder for Pleasure: The Life and Times of the Detective Story. (in Eng)
10. Kovinev M.V. (1965). On the dialectical-materialistic nature of artistic conflict. – Saratov. – 63 p. (in Russ)
11. Moiseyev P. A. (2017). Poetics of detective story [Text] / P. A. Moiseyev; Nat. res. un-t «Higher school of economics». - M.: Publishing house of the Higher school of economics. - 240 p. (in Russ)
12. Olzhabay S. (2018). The night the girl cried // Zhalyn. – No. 9. – P. 1-23. (in Kaz)
13. Orda G., Mansurova E. (2024). Content and genre research in Kazakh short stories (with E. Mansurova) // Keruen. – Vol. 83. – No. 2. – P. 73-86. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.2-05> (in Kaz)
14. Panova, E.P., Tyumentseva, E.V. (2013). Modern children's detective story in the cultural consciousness of our time (based on modern children's detective stories by A. Ivanov, A. Ustinova). (in Russ)
15. Priestman M. (1991). Detective Fiction and Literature: The Figure on the Carpet. (in Eng)
16. Rakhimzhanov T. (2016). Psychologism in Kazakh prose (scientific research). – Almaty: Abai Kazakh National University of Literature. – 160 p. (in Kaz)
17. Sergeeva Yu.M. (1997). Internal dialogue as a linguistic phenomenon and as a literary and artistic device. – Moscow: Nauka. – 191 p. (in Russ)
18. Timoshenkova T.M. (2015). Detective story: historical dynamics of the literary genre / Vcheni zap. Kharkiv. humanitar. un-tu «Nar. ukr. acad.». - Kharkiv. - Vol. 21. - 418 p. (in Russ)